

سرقت علمی و ضمانت اجراهای مقابله با آن؛ با تأکیدی بر مسئله تعامل سرقت علمی و نظام حقوق مالکیت فکری

زهرا شاکری*

استادیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی (مؤسسه حقوق تطبیقی) دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۱ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۸/۲/۹)

چکیده

سرقت علمی به معنای کپی کردن اثر دیگری و انتساب آن به خود است که همپوشانی نزدیکی با نظام حقوق مالکیت فکری دارد. از این رو بسیاری از افراد جامعه دانشگاهی این دو اصطلاح را مترادف تلقی می‌کنند، اما این تصور نادرست بوده و همه مصادیق سرقت علمی از جمله استفاده از ایده اثر دیگری یا خودسرقتی مشمول نظام حقوق مالکیت فکری نیست. مقاله حاضر تلاش می‌کند با روش تحلیلی - توصیفی و رویکرد کتابخانه‌ای و میدانی (بررسی آرای هیأت‌های رسیدگی به تخلفات انتظامی) به بررسی شاخص‌های سرقت علمی و ضمانت اجراهای آن بپردازد و سرانجام نتیجه‌گیری می‌کند که سرقت علمی در بخشی از مقررات تابع نظام حقوق مالکیت فکری است، اما در بخشی دیگر دارای مؤلفه‌های اختصاصی خود است که می‌تواند به مجازات اداری منجر شود.

واژگان کلیدی

اصالت اثر، حقوق مالکیت ادبی و هنری، حق معنوی، حق انتساب اثر، سرقت علمی.

۱. مقدمه

در سال‌های اخیر اخبار فراوانی در خصوص سرقت علمی^۱ منتشر شده است. اخبار مذکور اغلب به موضوع واکنش‌های رسمی (مانند اخراج از دانشگاه) و غیررسمی (قرار گرفتن در فهرست سیاه مجلات علمی) در خصوص این امر می‌پردازد. این اخبار معمولاً نگران‌کننده است و خدشه جدی به اعتبار و شهرت پژوهشگران وارد می‌کند. افزون‌بر اینکه اثر مؤلف اصلی که مورد سرقت واقع شده است، مورد ارجاع کافی قرار نمی‌گیرد و پژوهش وی مشاهده و مطالعه نمی‌شود. به این ترتیب مردم در خصوص اصالت اثر مبتنی بر سرقت علمی فریب می‌خورند و تصور می‌کنند اثری که با آن روبه‌رو هستند، توسط مؤلفی که نامش بر روی اثر بوده، پدید آمده است.^۲

به‌طور کلی، احترام به تمامیت اثر دیگری یک اصل رایج حرفه‌ای در میان دانشگاهیان بوده و به معنای آن است که پژوهشگر باید در استفاده از اثر دیگری به‌صورت کامل به منبع آن استناد کند و حق ندارد آن اثر را به‌عنوان اثر خود جا بزند. به‌طور کلی بی‌توجهی به این مسئله موجب می‌شود مسیر تعالی علمی دچار رکود شود و مردم قادر نباشند به دستاوردهای علمی اعتماد کنند. در این خصوص باید گفت درباره‌ی علل سرقت علمی تحقیقات متعددی صورت گرفته که در آن میان، فشارهای آموزشی درباره‌ی ضرب‌الاجل نزدیک به هم برای انجام تکالیف مختلف، راهنمایی‌های مبهم و کلی از سوی اساتید، دسترسی گسترده به اینترنت و بانک‌های اطلاعاتی (ناصری و فتحی، ۱۳۹۷: ۱۴-۱۳)، وجود رقابت بالا در ارتقای علمی و به‌دست آوردن بودجه و کمک‌هزینه (مرادی و دیگران، ۱۳۹۶: ۷۶) قابل اشاره است. افزون‌بر اینکه نگرش فرهنگی به موضوع نیز از علل شایان توجه در این مسئله است. چه هنوز از دیدگاه بسیاری از مردم سرقت محدود به اموال مادی و فیزیکی است و سرقت افکار و اطلاعات نمی‌تواند به‌عنوان سرقت تلقی شود (سهرابی، ۱۳۹۶: ۶۰). با وجود این، توجه به چنین امری در بین همه رشته‌های علمی یکسان نبوده و مطالعات حاکی از آن است که تأکید بر رعایت اخلاق پژوهش در رشته‌های علوم پزشکی، علوم پایه و فنی از قدمت برخوردار است. در این میان تحلیل حقوقی موضوع اخیر در هاله‌ای ابهام بوده و تاکنون از دیدگاه حقوقی به‌ویژه حقوق مالکیت فکری به این موضوع نگرسته نشده است.

متأسفانه یکی از اشتباهات رایج بسیاری از دانشگاهیان آن است که سرقت علمی را مترادف نقض حقوق مالکیت فکری می‌دانند و ضمانت اجرای قانونی مصرح در این زمینه را

1. Plagiarism

۲. علاوه‌بر اینکه بررسی آثار مبتنی بر سرقت علمی وقت فراوانی را از داوران گرفته و حتی ممکن است فرصت انتشار مقاله را از پژوهشگران دیگر بگیرد.

به سرقت علمی تسری می‌دهند. اما تاکنون چنین فرضی مورد مطالعه علمی قرار نگرفته است. از این رو پرسش پژوهش کنونی آن است که آیا سرقت علمی همان نقض حقوق مالکیت فکری (حق مؤلف/کپی‌رایت) است؟ و سرانجام آنکه نظام حقوقی حاکم بر سرقت علمی چه خواهد بود؟ مقاله با روش تحلیلی - توصیفی و با رویکرد کتابخانه‌ای و بعضاً میدانی^۱ در بخش نخست تعریف و مفهوم سرقت علمی را بررسی می‌کند و سپس به ارتباط سرقت علمی و حقوق مالکیت فکری می‌پردازد و سرانجام به ضمانت اجراهای مربوطه اشاره می‌کند.

۲. تعریف و مفهوم سرقت علمی

اصطلاح plagiarism برگرفته از واژه لاتین plundering به معنای غارت و ربودن است. در حقیقت جوهره سرقت علمی را ربایش یا سرقت ایده و لغات دیگری تشکیل می‌دهد که همچون فرزندی برای دارنده آن تلقی می‌شود. اسناد تاریخی نشان می‌دهد در حوالی سال‌های ۱۶۰۰م اصطلاح سرقت علمی مورد استفاده بوده است.^۲

مطالعات حاکی از آن است که قدرت فائده کلیسا در خصوص کنترل بر روی آثار علمی و ادبی موجب شد تا مدت‌ها دسترسی عمومی به آثار فراهم نشود و این امر در شرایطی که بسیاری از مردم بی‌سواد یا کم‌سواد بودند، افزون‌تر بود. اما با ظهور دستگاه چاپ در حوالی سال‌های ۱۴۵۰م اوضاع به‌نحو قابل تأملی دگرگون شد. در این شرایط نشر به گستردگی صورت می‌گرفت و تحصیل علم نیز در حال افزایش بود. این امور موجب شد مردم به آثار دسترسی بیشتری داشته باشند و مطالبه مردم برای دانستن و اطلاع یافتن کم‌کم به حقی برای دسترسی به اطلاعات تبدیل شود. این موضوع می‌تواند جالب باشد که در سال ۱۷۰۴م در لندن نه روزنامه وجود داشت، درحالی‌که در فاصله پنج سال تا سال ۱۷۰۹ که به تصویب قانون آن^۳ منجر شد، این تعداد به ۱۹ روزنامه افزایش یافت (Ashworth, 1997: 187-203). چنین افزایشی مسلماً در دسترسی مردم به اطلاعات نقش مهمی را ایفا کرده است.

اما به موازات این تحولات، دزدی آثار ادبی نیز ساده‌تر شد. در آن دوران که ناشران محور اصلی انتشار کتاب در انگلستان بودند، به‌منظور کاهش دزدی ادبی، کاهش سواری رایگان^۴ و تثبیت قدرت خود در بازار نشر، به‌دنبال وضع مقرراتی بودند که اهداف مذکور را برآورده کند

۱. نگارنده در این پژوهش به مطالعه پرونده‌های مطروحه در هیأت رسیدگی به تخلفات انتظامی اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران در فاصله سال‌های ۹۵ تا ۹۷ و نیز برخی پرونده‌های مطروحه در دادسرای فرهنگ و رسانه پرداخته است. همچنین شایان ذکر است به‌منظور رعایت جنبه محرمانگی در پرونده‌های مربوطه از ذکر اسامی و اطلاعات کامل خودداری می‌شود.

2. See: Oxford English Dictionary (2d ed. 1989) ("plagiarism").

3. Act Of Anne

4. Free-riding

(باقری‌نیا، ۱۳۹۶: ۲۸). در قرن هجدهم این مفهوم در اذهان عمومی شکل گرفت که لغات نیز به سرقت می‌روند یا توسط دیگری تصاحب می‌شوند و این مسئله با ظهور موضوع مالکیت و اصالت اثر همراه بود. به عبارت دیگر، از هنگامی که اثر علمی به‌عنوان مال و ثمره فعالیت‌های پژوهشگران تلقی شد، حقوق آنها نسبت به این ثمره نیز به رسمیت شناخته شده و کم‌کم ضابطه استناد و تابوی سرقت علمی شکل گرفت. نخستین خروجی قانونی مهم در این زمینه در قانون آن انگلیس انعکاس یافت و سپس در کشورهای دیگر همه‌گیر شد (Green, 2002: 1). نتیجه چنین ماجرای آن بود که در این زمان اثر ادبی و هنری به‌عنوان تجلی منحصربه‌فرد و مستقل شخصیت هنرمند و مؤلف شناخته می‌شود و اعتباربخشی به منبع به‌طور فزاینده‌ای اهمیت می‌یابد. موضوعی که در کشورهای حقوق نوشته و رومی به‌منظور تأکید بر حق معنوی از قرن نوزدهم به گستردگی پیگیری شد (Strömholm, 1983: 10). به این ترتیب فرض نخستین آن است که محمل قانونی سرقت علمی اصولاً در قوانین حقوق مالکیت ادبی و هنری جست‌وجو می‌شود و احتمالاً از این امر می‌توان نتیجه گرفت که هر سرقت علمی تابع مقررات حقوق مالکیت فکری خواهد بود. مطالعات بر روی قوانین ملی و مقررات دانشگاه‌های مختلف نشان می‌دهد تعریف بین‌المللی از سرقت علمی که بر سر آن اجماع وجود داشته باشد، وجود ندارد. اما با مرور تعاریف که در اسناد مرتبط وجود دارد، می‌توان نمونه‌هایی از تعبیری را که درباره سرقت علمی به‌کار می‌رود، ملاحظه کرد.^۱

به‌طور کلی می‌توان گفت سرقت علمی عبارت است از برگرفتن و استفاده از ایده، فکر، لغات و ابتکارات متعلق به دیگری به نام خود یا استفاده از تولیدات فکری دیگری بدون تعیین منبع یا ارائه یک ایده یا محصول جدید و اصیل در شرایطی که آن ایده ناشی از منبع از پیش موجود است. در بررسی مقررات چند دانشگاه نمونه از جمله استنفورد نیز فعل ارائه‌واژگان یا ایده دیگر به‌عنوان اثر متعلق به خود بدون مشخص کردن مقتضی منبع، سرقت علمی است. در این مقررات تأکید شده سرقت علمی بیش از کپی صرف از اثر دیگری است و شامل نقل، بازنویسی یا اقتباس اثر دیگر و ارائه آنها به‌عنوان تئوری یا ایده خود است.^۲ همچنین از دیدگاه دانشگاه آکسفورد ارائه اثر یا ایده دیگری به نام خود با یا بدون اجازه دیگری بدون درج مشخصات کامل، سرقت علمی است و عمدی یا غیرعمدی بودن یا از روی بی‌مبالاتی بودن تأثیری در تحقق آن ندارد.^۳ منشور اخلاق پژوهش وزارت علوم در این زمینه بیان می‌کند: «سرقت علمی شامل اقتباس نزدیک افکار و الفاظ نویسنده دیگر، تناظر یک‌به‌یک در بیان

1. See: Wendy Sutherland Smith, *Plagiarism: The Internet and Student Learning, Improving Academic integrity*, Rutledge publications, 2008.

2. See: Module 6 - Use Criteria - Plagiarism and the Stanford Honor Code, available at: <http://skil.stanford.edu/module6/plagiarism.html>.

3. See: <https://www.ox.ac.uk/students/academic/guidance/skills/plagiarism?wssl=1>.

اندیشه‌ها و شباهت‌های ساختاری در نوشتار یا انتساب ایده‌ها، فرایندها، نتیجه‌ها یا کلمه‌های دیگران به خود بدون ارجاع مناسب است» (کمیته اخلاق پژوهش وزارت علوم، ۱۳۹۰: ۳۴). علاوه بر این، به موجب بخشنامه رسیدگی به تخلفات پژوهشی وزارت بهداشت، کپی کردن کامل یا بخشی از نوشته، مقاله یا پروپوزال یک فرد دیگر، بدون استناد و ارجاع مناسب به صاحب با مالک معنوی آن، سرقت علمی است (بند «پ» ماده ۲-۳ بخشنامه رسیدگی به تخلفات پژوهشی وزارت بهداشت ۱۳۹۴). در مقام جمع‌بندی تعاریف متعدد می‌توان گفت سرقت علمی استفاده غیرمجاز از اثر دیگری اعم از ایده یا عبارات متعلق به دیگری است، به گونه‌ای که مخاطبان فکر می‌کنند با اثر اصلی روبرو هستند که توسط استفاده‌کننده خلق شده است. در ادامه به صورت مفصل به بررسی مؤلفه‌های سرقت علمی اشاره خواهد شد.

۲.۱. تمییز سرقت علمی از مفاهیم مشابه

سرقت علمی تنها سوء رفتار پژوهشی نیست و معمولاً رفتارهای مخاطره‌آمیز دیگری از جمله جعل^۱ و تحریف^۲ داده‌ها یا اجاره علمی نیز وجود دارد که می‌تواند صحت و اصالت پژوهش را با تردید همراه کند. به‌طور مثال جعل و تحریف داده‌ها، از رفتارهای غیرمناسب پژوهشی است که به موجب آن پژوهشگر به گزارش غیرواقعی و تهیه داده‌ها و نتایج ساختگی یا دستکاری آزمایش‌ها و نرم‌افزارها برای رسیدن به نتیجه خاص اقدام می‌کند. همچنین اجاره علمی به معنای به‌کار گرفتن دیگری برای انجام پژوهش و انتشار به نام خود است (کمیته اخلاق پژوهش وزارت علوم، ۱۳۹۰: ۴۰) که متأسفانه امروزه با گسترش اشخاصی که به سفارش دیگری برای وی پایان‌نامه یا مقاله تهیه می‌کنند و فرد اخیر برای اخذ پذیرش علمی از این آثار به نام خود استفاده می‌کند، رایج شده است.^۳ پس باید دانست تفاوت مهم میان سرقت علمی و سایر سوء رفتارهای پژوهشی آن است که در سرقت علمی خود پژوهشگر اقدام به ربایش اثر دیگری می‌کند، درحالی‌که در اجاره علمی شخص دیگری برای تهیه اثر به‌کار گرفته می‌شود؛ اعم از اینکه شخص ثالث در این مسیر سرقت می‌کند یا اثر اصلی را خلق می‌کند. در جعل و تحریف نیز دستکاری و گزارش غیرواقعی داده‌ها صورت می‌گیرد و بحث از آن خود کردن اثر دیگری در آن مطرح نیست. اما در این میان مهم‌ترین مفهوم نزدیک به سرقت علمی بی‌تردید نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری^۴ است. حقوق مالکیت ادبی و هنری به معنای «مجموعه

1. Fabrication

2. Falsification

۳. برای مطالعه در خصوص اقسام سوء رفتارهای پژوهشی ر.ک: منشور اخلاق پژوهش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (۱۳۹۰)، فصل ششم.

4. Copyright Infringement.

امتیازات مادی و معنوی شناخته شده برای مؤلفان آثار فکری است» (کلمه، ۱۳۸۵: ۲۰۵) که قانونگذار نسبت به تجلی ایده‌های مؤلفان و هنرمندان وضع کرده است. به عبارت دیگر عین عبارات، تصاویر و مانند آن در پناه حمایت قانونی قرار می‌گیرد و کسی حق ندارد همان عبارات یا تصاویر را در اثر خود به کار بگیرد، مگر آنکه اجازه مؤلف را داشته باشد یا به موجب استثنائات قانونی مانند استفاده آموزشی، بتواند با اهداف آموزشی و بدون اخذ رضایت مالک یا ذی‌حق، اثر متعلق به او را نسخه برداری کند یا احیاناً به نمایش درآورد یا پخش رادیو و تلویزیونی نماید (شاکری و اسماعیلی یدکی، ۱۳۹۶: ۲۰). در این میان حق معنوی نسبت به درج نام مؤلف و عدم تغییر اثر نیز از حقوق مهم و اصلی مؤلف تلقی می‌شود و کسی نمی‌تواند نام مؤلف را حذف کند یا در اثر تغییر ایجاد کند (ماده ۱۹ قانون حقوق مؤلفان^۱). آنچه در اینجا باید بدان توجه کرد آن است که مفهوم اثر در نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری و سرقت علمی یکسان نیست و دامنه تجاوز نیز همیشه یکسان نخواهد بود. این امر در سطور آینده بررسی می‌شود.

۲.۲. انواع سرقت علمی

سرقت علمی اقسام گوناگونی دارد^۲ که در ذیل به برخی از مهم‌ترین اشکال آن (مطابق با تقسیم‌بندی حوزه اخلاق پژوهش و علم‌سنجی) پرداخته می‌شود:

۲.۲.۱. استفاده از ایده اثر دیگری در اثر خود بدون ارجاع به اثر اصلی: در این شیوه، موضوع سرقت، عبارات و پاراگراف‌هایی از اثر دیگری نیست، بلکه ایده حاکم بر مقاله یا رساله‌ای است که ناشی از نوآوری خود مؤلف است و مؤلف اثر دوم به خواننده القا می‌کند که این ایده را او خلق کرده است. به‌طور مثال مطالعه تأثیر حمایت‌های دولتی بر میزان ثبت اختراع در مقاله‌ای بررسی شده است، با این حال نویسنده دیگری در مقاله خود همین ایده را با ادبیات خود بیان می‌کند و خوانندگانی که سابقه مطالعاتی در این زمینه ندارند، به احتمال فراوان تصور می‌کنند نویسنده دوم مبدع این نظریه است.

۲.۲.۲. بازنویسی یا نقل به مضمون: در این روش، پژوهشگر اثر دیگری را مطالعه کرده و سپس تلاش می‌کند همان مطالب را مجدداً با ادبیات شخصی خود بیان کند. چالش اصلی در این شیوه آن است که پژوهشگر به اثر اصلی استناد نمی‌کند. به‌طور نمونه در اثر اصلی آمده است: «مطابق با اصل حمایت عاری از تشریفات، پدیدآورندگان آثار ادبی و هنری نباید الزامی به رعایت ثبت آثار یا هر گونه فرایند تشریفاتی دیگری به‌عنوان پیش‌شرط حمایت داشته

۱. در این مقاله به‌جای عنوان «حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان» از عبارت «حقوق مؤلفان» استفاده می‌شود.

۲. برای مطالعه بیشتر رک: ترک، ۱۳۹۶: ۱۹-۹؛ اسماعیل و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۴-۱۲۳.

باشند. لذا هر کس که تشریفات را رعایت نماید یا رعایت ننماید بایستی از حق کاملی برای ممانعت از استفاده دیگران برخوردار باشند مگر آن که آن استفاده تحت یک استثناء قانونی قابل توجیه باشد.^۱ اما در اثر دوم بیان شده است: پدیدآورندگان آثار ادبی و هنری نباید به رعایت ثبت آثار یا هر گونه فرایند تشریفاتی دیگری ملزم باشند. بنابراین هر کس فارغ از رعایت تشریفات باید از حق متقنی بهره‌مند باشد، مگر آنکه به استثنای قانونی استناد شده باشد.

۲.۲.۳. استفاده از تصاویر، جداول/ نمودارها یا داده‌های اثر^۲ دیگری: در این شیوه از ایده یا عبارات اثر دیگری استفاده نمی‌شود، بلکه پژوهشگر در اثر خود از تصاویر یا عکس‌ها یا نمودارها یا داده‌های آماری اثر دیگر استفاده می‌کند، بدون اینکه به منبع اصلی ارجاع دهد. شایان ذکر است هر یک از تصاویر یا جداول مذکور خود یک اثر ادبی و هنری است که تعدی به آن می‌تواند چالش حقوقی مطرح کند. افزون‌بر اینکه، استعمال این آثار در اثری دیگر برای اثبات موضوعی متفاوت از منظور پدیدآورنده اثر اول می‌تواند به اعتبار فرد اخیر لطمه وارد سازد. در این خصوص می‌توان به پرونده‌ای اشاره کرد که خاطی به سبب استفاده از یافته‌های علمی دیگری با کسر امتیاز در ترفیع سالانه مواجه شد.^۳

۲.۲.۴. انتشار ترجمه اثر دیگری به عنوان اثر اصیل خود: در این روش، پژوهشگر یک اثر خارجی مناسب را انتخاب می‌کند و بدون اجازه مؤلف آن اقدام به ترجمه می‌کند و سپس آن ترجمه را به عنوان اثر خود منتشر می‌سازد. به طور کلی اخذ رضایت برای ترجمه اثر دیگری لازم است.^۴ از این رو در این مورد از سرقت علمی در بدو امر پژوهشگر مرتکب نقض حق ترجمه می‌شود.^۵ اما وی به این امر بسنده نمی‌کند و در گام بعدی این ترجمه را به عنوان اثر اصیل خود در قالب مقاله یا پایان‌نامه منتشر می‌کند.^۶ این امر نیز می‌تواند نوعی تکثیر اثر دیگری باشد که مشمول نظام حقوق مالکیت ادبی و هنری قرار گیرد، زیرا که اثر تکثیر می‌شود، اما به زبانی دیگر (محمدزاده و اداقانی، ۱۳۹۶: ۳۸).

۱. مراجعه کنید به: شاکری، زهرا (۱۳۹۳)، حمایت عاری از تشریفات؛ اصلی در نظام حقوق مالکیت ادبی و هنری - با تأکید بر کنوانسیون برن، نظام حقوقی ایران و آمریکا، مجله مطالعات حقوق تطبیقی دانشگاه تهران، دوره ۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۹۳ ص ۱۳۱.

۲. منظور از داده‌ها، اطلاعات عمومی نیست، بلکه اطلاعاتی است که در قالبی مانند جداول یا متن تجلی خارجی و محسوس پیدا کرده و حاصل تلاش شخصی محقق خود است.

۳. رأی مورخ ۹۶/۸/۲۷ در خصوص اتهام تخلف از اجرای قوانین و مقررات دانشگاه عضو هیأت علمی رشته دامپزشکی دانشگاه تهران صادره از هیأت بدوی انتظامی اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران.

۴. بند ۵ ماده ۳ قانون حقوق مؤلفان.

۵. مشروط بر آنکه اثر برای نخستین بار در ایران منتشر شده باشد (مستفاد از ماده ۲۲ قانون حقوق مؤلفان).

۶. موارد فراوانی از این روش سرقت علمی از سوی مجلات علمی - پژوهشی و بعضاً اعضای هیأت علمی در جلسات دفاع پایان‌نامه‌ها گزارش شده است.

۵. ۲. ۲. استفاده از عین عبارات اثر دیگری: این روش حد اعلای سرقت علمی است که می‌تواند به نقض چندین حق مؤلف منجر شود. نخستین حق ضایع شده حق تکثیر است، اما افزون‌بر آن در صورت ارائه اثر از طریق نشر کاغذی یا الکترونیکی، حق عرضه و اجرای عمومی نیز نقض می‌گردد. این استفاده از آنجا که بدون ارجاع به نام مؤلف است حق معنوی بر نام را نیز نقض می‌کند (ماده ۲۳ قانون حقوق مؤلفان).

۶. ۲. ۲. خودسرقتی^۱: خودعلم‌ربایی یا خودسرقتی شاید شگفت‌انگیزترین روش سرقت علمی تلقی شود، زیرا پژوهشگر در اینجا نه از دیگری که از خود سرقت می‌کند. در روش مذکور مؤلف مجدداً تمام یا بخش‌های قابل توجهی از اثر منتشر شده پیشین خود را بدون اعلام و ارجاع مناسب به آن منتشر می‌کند. در خودعلم‌ربایی نکته اصلی آن است که با مفهوم اثر متعلق به دیگری روبه‌رو نیستیم، اما آنچه از نظر دانشگاهی مذموم است، این است که مخاطبان نسبت به اصالت اثر فریب می‌خورند. آنها تصور می‌کنند که با اثر خلاقانه دیگری از همان مؤلف روبه‌رو هستند، ولی در حقیقت چنین نیست. روش اخیر اگرچه از اقسام سرقت علمی است، نقض حقوق مالکیت فکری تلقی نمی‌شود.

۳. ۲. مؤلفه‌های سرقت علمی

سرقت علمی دارای اجزایی است که براساس مطالعات تطبیقی مستنبط از مقررات داخلی و خارجی تبیین و تحلیل می‌شود. در این بخش باید مشخص شود در سرقت علمی چه موردی سرقت می‌شود؟ سرقت علمی چه فعل یا ترک فعلی است؟ عامل سرقت علمی چه شخص یا اشخاصی هستند؟ و عنصر معنوی سرقت علمی چیست؟

۱. ۳. ۲. موضوع سرقت علمی

سرقت علمی می‌تواند از هر گونه اثر متعلق به دیگری اعم از متون درسی، تحقیقات دانشجویی، سخنرانی‌ها، آثار سمعی بصری، پایان‌نامه‌ها، آثار منتشر نشده و آثار خلاقانه هنری

۱. برخی دانشمندان سه شکل را برای این روش بیان کرده‌اند: ۱. عین یک مقاله یا یک عنوان و محتوا در دو نشریه منتشر می‌شود؛ ۲. یک مقاله با حفظ محتوا و ایده اصلی پیشین همراه با تغییر عنوان و تغییرات جزئی در محتوا دوباره منتشر شود؛ ۳. بخشی از یک اثر در تلفیق با موضوعی دیگر با عنوان جدید دوباره منتشر شود (اترک، ۱۳۹۷: ۲). افزون‌بر این، چندپارچه‌سازی یک پژوهش و انتشار در قالب آثار مستقل نیز از اقسام خودسرقتی است. در این روش، پژوهشگر، تحقیق جامع خود درباره یک موضوع را که سؤال، فرضیه و داده‌های یکسانی دارد، در چند مقاله منتشر می‌کند. روش مذکور دارای استثنائاتی نیز است و به‌طور مثال نشر مقاله همایشی با ایجاد تغییراتی در آن و انتشار به‌عنوان مقاله علمی پژوهشی یا ترجمه مقاله به زبان دیگر (البته با تصریح به وجود نسخه زبانی دیگر) یا انتشار کل یا بخشی از مقالات در قالب کتاب مجاز شمرده می‌شود (اترک، ۱۳۹۷: ۵-۶).

صورت گیرد. این سرقت در قالب استفاده از جمله یا عبارتی از یک متن یا ایده اثر دیگری است. در اینجا شفاهی یا کتبی بودن اثر قبلی مهم نیست، ولی به هر حال این امر به کد اخلاق پژوهش هر مؤسسه بستگی دارد. همچنین لازم است که اثر به دیگری تعلق داشته باشد. به بیان دیگر به غیر از خود سرقتی، پدیدآورنده اثر مورد سرقت باید دیگری باشد. در اینجا یکی از چالش‌های مهم آن است که پایان‌نامه‌های دانشگاهی متعلق به چه کسی است و چه شخص/ اشخاصی پدیدآورنده و دارای حق نسبت به آن محسوب می‌شوند؟ نتیجه این بحث آن است که اگر اثر متعلق به دانشجو باشد، اثر برای استادان راهنما و مشاوره اثر دیگری یا اثر ثالث تلقی می‌شود که برای استفاده باید به ضوابط مربوط به سرقت علمی و حقوق مالکیت فکری در خصوص آن توجه کرد. در این باره پرونده‌های متعددی وجود دارد که یکی از استادان بدون اشاره به نام استاد دیگر یا دانشجوی خود به انتشار اثر پرداخته است. به‌طور مثال در پرونده‌ای استاد مشاور بدون ذکر نام استاد راهنما اقدام به استخراج مقاله‌ای از پایان‌نامه دفاع‌شده در سال ۹۲ کرده و سپس مقاله را برای اخذ پذیرش به مجله‌ای ارسال می‌کند که در نهایت پذیرش را نیز دریافت می‌کند^۱ یا در پرونده قضایی مطروحه در دادسرا دانشجویی علیه استادان خود و انتشارات دانشگاه به‌سبب عرضه و انتشار اثر متعلق به دیگری بدون اجازه قانونی اقامه دعوا می‌کند.^۲ در این دست پرونده‌ها یک نفر اثری را که حاصل کار مشترک است، به نام خود منتشر می‌نماید و مخاطبان فکر می‌کنند نویسنده به‌صورت انفرادی آن را خلق کرده است. افزون‌بر این، مواردی نیز گزارش شده است که اشخاصی مانند استاد داور (اصولاً در زمره مؤلفان نیستند) اقدام به نشر مقاله مستخرج از رساله کرده‌اند که با ضمانت اجرای قانونی مواجه شدند.^۳ به نظر برخی نویسندگان به‌رغم تأثیرگذاری استادان راهنما، مشاور یا داور در تغییرات عمده و درخور در پژوهش، این امر موجب سهیم شدن ایشان در حقوق مادی یا معنوی ناشی از پایان‌نامه یا رساله نمی‌شود و همواره دانشجو به‌عنوان مؤلف تلقی می‌شود (بیگزاده و رسولی، ۱۳۹۶: ۱۶۵-۱۶۴). این امر از اصل شناسایی مؤلف براساس نام شخصی که روی اثر درج می‌شود (مستفاد از ماده ۱۵ کنوانسیون برن) استنباط می‌شود. افزون‌بر این

۱. رأی مورخ ۹۵/۸/۱ در خصوص اتهام تخلف از اجرای قوانین و مقررات دانشگاه عضو هیأت علمی رشته شیمی دانشگاه تهران صادره از هیأت بدوی انتظامی اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران. در پرونده مذکور که علیه استاد مشاور در هیأت انتظامی اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران اقامه دعوا می‌شود، متهم با اظهار آمادگی برای اصلاح یا واگذاری مالکیت مقاله مورد مناقشه تبرئه می‌شود.

۲. قرار صادره مورخ ۹۶/۶/۱ در پرونده ۹۵-۹۹۸۲۶۸۸۵۰۰۱۸۲ شعبه ۱۲ دادیاری دادرسی فرهنگ و رسانه تهران. در این پرونده کتابی که حاصل کار مشترک دانشجو و دو تن از استادان است، بدون ذکر نام دانشجو تجدید چاپ شده است.

۳. رأی مورخ ۹۷/۲/۱ در خصوص اتهام تخلف از اجرای قوانین و مقررات دانشگاه عضو هیأت علمی رشته زبان عربی دانشگاه تهران صادره از هیأت بدوی انتظامی اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران.

در منشور اخلاق پژوهش وزارت محترم علوم اشاره شده مؤلف کسی است که سهم چشمگیری در ارائه ایده پژوهش، جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر دارد یا در نوشتن پیش‌نویس مقاله و اصل آن یا مرور نقادانه آن که منجر به اصلاح محتوای علمی مقاله شود، مطالعه و تأیید مقاله نهایی نقش داشته باشد (بند ۳۳ فصل هشتم). بنابراین استادان راهنما و مشاور به شرط اثبات نقش مهم در تهیه و تدوین پایان‌نامه از حق مؤلف در اثر برخوردارند (این امر موضوع مقاله حاضر نیست و به تحقیق مستقلی نیاز دارد).

۲.۳.۲. فعل یا ترک فعل سرقت علمی

ارائه، استفاده، کپی، بازنویسی یا نقل به مضمون (تفسیر و تحلیل) فعل ممنوعی است که سرقت علمی تلقی می‌شود. اما به موازات این افعال، ترک فعل عدم انتساب نیز باید تحقق یابد. عدم انتساب یا عدم تقدیر و تشکر از مؤلف اثر پیشین رکن مهم سرقت علمی است. در این خصوص شایان ذکر است انتساب ناکافی (مثلاً اشاره به نام مؤلف بدون تعیین اثر مورد استفاده) یا تقدیر و تشکر ناقص نیز می‌تواند سرقت تلقی شود. بنابراین عنصر مادی در سرقت علمی، عمل کپی کردن و خودداری از انتساب آن به مؤلفش در جایی که تکلیف به انجام چنین کاری بوده، خواهد بود.

۲.۳.۳. عامل سرقت علمی

دانشجویان و اعضای هیأت علمی عاملان اصلی سرقت علمی‌اند. در این خصوص باید اضافه کرد اعضای هیأت علمی و کارکنان پژوهشی دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی مشمول قراردادهای استخدامی هستند و ممکن است به موجب مواد قراردادی نیز موظف به رعایت اصول اخلاق پژوهش باشند.

۲.۳.۴. عنصر معنوی سرقت علمی

در کدهای اخلاق پژوهش بسیاری از دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی به‌صراحت بیان شده است که ارتکاب سرقت علمی می‌تواند فارغ از قصد عامدانه مرتکب نیز صورت گیرد. با وجود این، بسیاری از کدهای اخلاقی به چنین امری ورود نکرده‌اند و به قصد عمدی و عالمانه پژوهشگر پرداخته نشده است. گروهی از نویسندگان معتقدند نمی‌توان پژوهشگری را در جهان امروز تصور کرد که بدون آشنایی با سرقت علمی بدان مبادرت ورزد. از این‌رو، قصد سرقت در پژوهش‌های دانشگاهی مفروض تلقی شده و موضوع مسئولیت محض مرتکب را مطرح می‌کنند (Green, 2002: 180-182). اما مطالعات میدانی نگارنده حاکی از آن است که هیأت‌های

سرقت علمی و ضمانت اجراهای مقابله با آن؛ با تأکیدی بر مسئله تعامل سرقت علمی و نظام حقوق... ۶۶۵

رسیدگی به تخلفات انضباطی غیر عمدی بودن را مؤثر دانسته‌اند و این امر به تخفیف مجازات تا حد تذکر شفاهی منجر می‌شود، زیرا اگرچه بسیاری از استادان و دانشجویان درباره سرقت علمی اطلاعاتی دارند، معمولاً از مهارت کافی برای رعایت اصول اخلاق پژوهش در مواردی مانند بازنویسی به مضمون برخوردار نیستند (Pinjaroenpan & Danvivath, 2017: 47-53). به عبارت دیگر به سبب آموزش ناکافی برای تشخیص موارد نقض علمی و رعایت اصول رعایت تمامیت اثر دیگری ممکن است خاطیان اساساً ندانند که برای چه امری مجازات می‌شوند؟ (Jenkins, 2018: 381-389).

۲.۳.۴.۱. مرز سرقت علمی و نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری

اگرچه سرقت علمی و نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری مرزهای مشترکی دارند، در حقیقت تفاوت‌های زیادی بین این دو وجود دارد و مواردی از سرقت علمی وجود دارد که نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری نیست^۱ که در ذیل بررسی می‌شود:

- مطابق با نظام حقوق مالکیت ادبی و هنری، ایده‌ها قابل حمایت نیستند، زیرا این موضوعات به عموم تعلق دارند و با استناد به حق دسترسی به اطلاعات توسط هر شخصی آزادانه قابل استفاده هستند (زرکلام، ۱۳۸۸: ۳۰). در این نظام از تجلی ایده حمایت می‌شود نه خود ایده. از این رو استفاده از ایده اثر دیگری نقض حقوق مؤلف نخواهد بود، درحالی‌که این امر سرقت علمی تلقی می‌شود. از طرفی محتوای اثر تحت نظام حقوق مالکیت ادبی و هنری قرار نمی‌گیرد، درحالی‌که کپی ایده و افکار حاکم بر یک اثر می‌تواند تحت نظام حقوقی سرقت علمی قرار گیرد.
- پس از پایان دوره حمایتی (تا ۵۰ سال پس از فوت مؤلف) استفاده از اثر ادبی و هنری در قالب نسخه برداری یا عرضه یا سایر موارد بهره‌برداری مادی آزاد است، ولی چنین استفاده‌هایی حتی پس از پایان دوره حمایتی نیز می‌تواند مشمول سرقت علمی باشد. با وجود این، نقض حق معنوی حتی پس از پایان دوره حمایتی نیز قابل پیگیری حقوقی است (ماده ۴ قانون حقوق مؤلفان). همچنان که عدم انتساب نیز به عنوان سرقت علمی قابل تعقیب است.

- نسخه برداری و عدم انتساب در خصوص آثار گمنام و نموده‌های فرهنگ عامه (فولکلور) ممکن است به سرقت علمی منجر شود، درحالی‌که این امر می‌تواند نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری تلقی نشود، چه نموده‌های فرهنگ عامه به خودی خود مشمول نظام حقوق مالکیت فکری نیست (غفوری، ۱۳۸۹: ۱۷) و استفاده از آثار گمنام نیز

1. See: *Ellis v. Diffie*, 177 F.3d 503, 505 (6th Cir. 1999).

معمولاً با رعایت شرایطی مجاز است (حبیبی، ۱۳۹۱: ۱۷۶-۱۶۷). با وجود این احترام به حق بر نام حتی در خصوص آثار گمنام پابرجاست.

- عنصر معنوی عامدانه در بسیاری از جرائم نقض حقوق مالکیت فکری وجود دارد (از جمله ماده ۲۳ قانون حقوق مؤلفان یا ماده ۷ قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی)، درحالی که چنین قصدی در سرقت علمی ممکن است مطرح نباشد.

- در نظام حقوق مالکیت ادبی و هنری به موجب مقررات محدودیت‌ها و استثنائات (آزمون سه‌گام مندرج در بند ۲ ماده ۹ کنوانسیون برن و استفاده منصفانه) در برخی موارد می‌توان استفاده بدون اجازه را از اثر دیگری تجویز کرد. به عبارت دیگر، در بعضی موارد مانند استثنای نقل می‌توان به صورت قانونی از اثر دیگری استفاده کرد (ماده ۷ قانون حقوق مؤلفان). اما چنین استثنایی در سرقت علمی وجود ندارد و حتی ممکن است استثنایی مانند نقل (نقل یک چکیده بسیار کوچک) سرقت علمی باشد و عامل را مستحق مجازات انضباطی کند.

- شخصی که از یک اثر ادبی و هنری مشمول حقوق مالکیت ادبی و هنری بدون انتساب آن به خود صرفاً نسخه‌برداری می‌کند، مرتکب سرقت علمی نشده، اما همین شخص مرتکب نقض حق مالکیت ادبی و هنری خواهد بود. کپی کردن و جا زدن به عنوان اثر خود مؤلفه اصلی سرقت علمی هستند، از این رو صرف کپی نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری است نه سرقت علمی.

- برخی موارد سرقت علمی از جمله خودسرقتی اساساً نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری نیست و از نظر یک حقوقدان پذیرش چنین امری به عنوان سرقت بعید است! ولی چنین موردی از دیدگاه متخصصان حوزه علم‌سنجی و اخلاق پژوهش تخلف محسوب می‌شود و از مصادیق سرقت علمی است.

- نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری در شرایطی که جرم تلقی شود، به عنوان جرم خصوصی مطرح است و به شاکی خصوصی نیاز دارد، ولی سرقت علمی ضرورتاً به شاکی خصوصی نیاز ندارد و در بسیاری موارد مقامات صالحه دولتی یا غیردولتی گزارش واقعه و تقاضای رسیدگی را به نهادهای مربوطه ارائه می‌کنند (چنانکه مشاهدات میدانی نشان می‌دهد وزارت محترم علوم و معاونت پژوهشی دانشگاه‌ها به محض اطلاع آن را به هیأت رسیدگی ارجاع داده‌اند).

- مقررات نظام حقوق مالکیت ادبی و هنری سرزمینی است. درحالی که مقررات سرقت علمی می‌تواند جهانی باشد. چنانکه مقالات اتباع ایرانی در سایر کشورها به

سرقت علمی و ضمانت اجراهای مقابله با آن؛ با تأکیدی بر مسئله تعامل سرقت علمی و نظام حقوق... ۶۶۷

موجب استانداردهای اخلاق پژوهش رد می‌شود و نویسنده در لیست سیاه قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، حتی اگر اثر مشمول نظام حقوق مالکیت فکری کشوری نباشد، اما می‌تواند با ضمانت اجراهای حداقل غیررسمی سرقت علمی مانند رد مقالات روبه‌رو شود.

۲.۳.۴.۲. ضمانت اجرای نقض حق در سرقت علمی

برخی ضمانت اجراهای مقابله با سرقت علمی، غیررسمی‌اند، اما سایر ضمانت اجراها حقوقی و انضباطی است که در ذیل مطالعه می‌شود.

۲.۳.۴.۳. ضمانت اجراهای اجتماعی و غیررسمی

اصولاً سارق علمی، اعتبار علمی خود را در بین جامعه حرفه‌ای و حتی مردم عوام از دست می‌دهد. به‌طور مثال سرقت علمی یک وزیر یا مقام عالی‌رتبه سیاسی می‌تواند به از دست رفتن اعتبار اجتماعی و سیاسی وی منجر شود. افزون‌بر این، بسیاری مجلات بعد از طی فرایند داوری و تأیید نهایی برای چاپ و حتی بعد از نشر در صورتی که از سرقت علمی آگاه شوند، مقاله را سلب اعتبار^۱ و آن را از سایت حذف می‌کنند.^۲

۲.۳.۴.۴. ضمانت اجرای حقوقی

ضمانت اجراهای حقوقی با عنایت به قوانین و مقررات ذیل بررسی می‌شود:

الف) قوانین مرتبط با حقوق مالکیت ادبی و هنری

به موجب ماده ۲۳ قانون حمایت حقوق مؤلفان مصوب ۱۳۴۸ هر کس تمام یا قسمتی از اثر دیگری را که مورد حمایت این قانون است به نام خود یا به نام پدیدآورنده بدون اجازه او یا عمداً به شخص دیگری غیر از پدیدآورنده نشر یا پخش یا عرضه کند، به حبس از شش ماه تا سه سال محکوم خواهد شد. در سرقت علمی انتساب به خود روی می‌دهد، لذا از حیث نقض حق معنوی (حق بر نام) سارق می‌تواند مورد پیگیری حقوقی قرار گیرد. افزون‌بر این جرح و تعدیل و تغییر در اثر که ممکن است در بازنویسی و نقل به مضمون صورت گیرد، می‌تواند به نقض حق معنوی (حق بر حرمت و تمامیت اثر) و اعمال ضمانت اجرای ماده ۲۵ قانون حمایت نیز منجر شود. شایان ذکر است از آنجا که در سرقت علمی، نسخه‌برداری و

1. Retract

۲. مطابق با گزارش‌ها، در فاصله سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۷، ۰.۰۶٪ از کل تولیدات علمی ایران فاقد اعتبار اعلام شده‌اند که بیشتر آنها در حوزه علوم پزشکی بوده است (مرادی و دیگران، ۱۳۹۶: ۸۹).

عدم انتساب باهم روی می‌دهد، لذا مرتکبان نسخه‌برداری صرف اساساً مرتکب سرقت علمی نبوده و فقط به موجب قوانین حقوق مالکیت فکری قابل تعقیب هستند (عرضه و ...). همچنین مستفاد از مواد ۱ و ۷ قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی مصوب ۱۳۵۲ اشخاصی که عالمماً و عامداً مرتکب تکثیر یا تجدید چاپ و بهره‌برداری و نشر و پخش هر ترجمه‌ای شوند، به حبس از سه ماه تا یک سال محکوم خواهند شد. به عبارت دیگر، سارقان علمی به شرط دارا بودن عنصر معنوی تعدد در خصوص استفاده از ترجمه دیگری با ضمانت اجرای حقوقی روبه‌رو می‌شوند. افزون‌بر این، در صورتی که اثری در محیط الکترونیک تکثیر، اجرا و توزیع (عرضه و نشر) شود، مرتکب با مجازات سه ماه تا یک سال حبس و جزای نقدی به میزان پنجاه میلیون روبه‌رو می‌شود (ماده ۷۴ قانون تجارت الکترونیک). در این صورت عامل سرقت علمی که در بستر الکترونیک به چنین امری دست بزند، حداقل به سبب تکثیر و نسخه‌برداری با مجازات کیفری مواجه خواهد شد.

ب) قانون پیشگیری و مقابله با تقلب در تهیه آثار علمی

قانون مذکور جدیدترین قانونی است که به موضوع تقلب در آثار علمی می‌پردازد. پیشینه این قانون به سال ۱۳۹۴ بازمی‌گردد و ابتدا با عنوان لایحه «مقابله با تقلب» به مجلس تقدیم شد و در تاریخ ۹۶/۵/۳۱ به تصویب رسید. قانون مذکور دارای یک ماده و ۱۰ تبصره است. به موجب ماده واحده قانون مذکور، تهیه و واگذاری آثاری مانند رساله، پایان‌نامه، مقاله، طرح پژوهشی، کتاب، گزارش یا سایر آثار مکتوب یا ضبط‌شده پژوهشی - علمی و یا هنری اعم از الکترونیکی و غیرالکترونیکی توسط هر شخص حقیقی یا حقوقی به قصد انتفاع و به‌عنوان حرفه یا شغل - با هدف ارائه کل اثر یا بخشی از آن توسط دیگری به‌عنوان اثر خود، جرم است. در خصوص تشریح ماده به نظر می‌رسد مراد از تهیه اثر، آماده‌سازی اثر علمی از مطالعه تا نگارش، عرضه، ارائه اثر علمی یا نمایش و اجرای اثر و واگذاری به معنای انتقال اثر به دیگری است. همچنین مطابق با تبصره ۵ خدمات جانبی تهیه آثار علمی مانند ویراستاری و تایپ از این امر خروج موضوعی دارند.

مقصود از اثر در ماده بیان‌شده و اینکه کلیه آثار تابع قانون حمایت از حقوق مؤلفان منظور بوده، تصریح نشده است. این آثار جنبه حصری ندارد. ولی موارد احصاشده مانند رساله و پایان‌نامه نشان می‌دهد آثار علمی منظور است. همچنین فرقی ندارد که اثر به‌صورت الکترونیکی یا غیرالکترونیکی باشد و مرتکب نیز اعم از شخص حقیقی یا حقوقی است. آنچه در اینجا برجسته بوده آن است که تهیه و عرضه و واگذاری می‌تواند با یکدیگر همراه باشد یا مرتکب تنها اقدام به واگذاری کند. مسئله اصلی این است که قصد انتفاع و سود در این اعمال

وجود داشته باشد. به عبارت دیگر مرتکب باید چنین اعمالی را به عنوان شغل و حرفه خود انتخاب کرده باشد. در حقیقت قانون به دنبال مجازات اشخاصی است که تهیه و واگذاری آثار را به عنوان شغل خود انتخاب کرده‌اند. شایان ذکر است قانون اخیر واکنش جدی به جریانی است که تهیه و فروش مقاله و پایان‌نامه را به صورت شخصی و مؤسسه‌ای به عنوان شغل پیگیری می‌کنند. قانونگذار در این قانون عبارت شغل^۱ یا حرفه^۲ را استعمال کرده است و مشخص نیست آیا میان این دو تفاوت ویژه‌ای وجود دارد یا خیر؟ چه از لحاظ ادبی ظاهراً اختلافی وجود ندارد. با وجود این شاید بتوان گفت مقصود از حرفه، امری است که محل عادی کسب درآمد فرد را تشکیل می‌دهد و منظور از شغل آن است که تهیه و فروش مقاله، مشغله و دغدغه روزانه فرد باشد. سرانجام آنکه این اعمال با هدف ارائه کل اثر یا بخشی از آن توسط دیگری به عنوان اثر خود است و این بدان مفهوم است که اثر تهیه‌شده توسط مرتکبان این قانون قرار است توسط شخص دیگری و به نام وی استفاده شود.

پرسش مهم در اینجا آن است که آیا جرم مصرحه همان سرقت علمی یا نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری است؟ در پاسخ باید گفت اگر اثر تهیه‌شده نسخه‌برداری غیرمجاز از اثر دیگری باشد، زمینه ارتکاب سرقت علمی فراهم می‌آید، به‌ویژه اینکه قرار است اثر دیگری به عنوان اثر استفاده‌کننده قلمداد شود. با وجود این اگر تهیه‌کننده اثر اصیلی را فراهم کند که در آن استفاده غیرمجازی از اثر دیگری صورت نگیرد، سرقت علمی تحقق نمی‌یابد، اگرچه این امر می‌تواند مصداقی از سایر سوء رفتارهای پژوهشی مانند اجاره علمی باشد. اما اگر از زاویه حقوق مالکیت فکری به موضوع نگریسته شود، نسخه‌برداری از اثر دیگری و انتساب به مؤلف دیگر مصداق نقض حق مادی و معنوی خواهد بود. علی‌ای حال در صورتی که اثر اصیلی توسط تهیه‌کننده آماده شود، احتمال ارتکاب نقض حقوق مالکیت ادبی و هنری بعید به نظر می‌رسد. این قانون ضمانت اجرای کیفی شامل جزای نقدی درجه سه^۳ و محرومیت از حقوق اجتماعی درجه شش^۴ را پیش‌بینی کرده است. همچنین اگر مرتکب شخص حقوقی باشد، علاوه بر مجازات مرتکب و مدیران، مواد ۲۰ تا ۲۲ قانون مجازات اسلامی اعمال می‌شوند.

۱. شغل: در کار داشتن کسی را. مشغول کردن. مشغول کردن و به سرگرمی واداشتن، شغل عنه. برای مطالعه بیشتر رک: دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۹: ۱۴۳۱۶.

۲. حرفه: پیشه. (دهار). شغل. حرفت. صناعت که روزی بدان به دست آرند. کار. کسب. برای مطالعه بیشتر رک: دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۹: ۸۸۶۰.

۳. جزای نقدی بیشتر از سیصد و شصت میلیون ریال تا پانصد و پنجاه میلیون ریال: ماده ۱۹ ق.م.ا مصوب ۱۳۹۲.

۴. محرومیت از حقوق اجتماعی بیشتر از شش ماه تا پنج سال.

ج) قانون مطبوعات

قانون مطبوعات تنها قانونی بوده که از لفظ سرقت در خصوص آثار استفاده کرده است. در این قانون سرقت ادبی عبارت است نسبت دادن عمدی تمام یا بخش قابل توجهی از آثار و نوشته‌های دیگران به خود یا غیر ولو به صورت ترجمه (تبصره ۱ ماده ۶). در مقام بررسی این مقرر باید توجه کرد که بدون قصد عمد، سرقت ادبی تحقق نمی‌یابد. نسبت دادن به خود رکن این جرم است که با نقل تمام یا بخش شایان توجهی از اثر دیگری همراه شده است. در اینجا باید کل اثر یا بخش قابل توجهی از اثر دیگری عیناً نقل شده باشد. بنابراین نقل بخش کوتاه و غیراصلی از اثر دیگری مشمول این بند نیست. از این رو، قانون مذکور نزدیک‌ترین تعریف را به مفهوم سرقت علمی ارائه کرده است. با وجود این استفاده از ایده اثر دیگری یا بازنویسی مشمول ماده نیست. افزون‌بر اینکه مشمولان این ماده مطبوعات و رسانه‌های جمعی‌اند و می‌تواند خبرگزاری‌های دانشگاهی و برخی جراید دانشگاهی را مشمول خود کند. همچنین متخلف مربوطه مستوجب مجازات مقرر در ماده ۶۹۸^۱ قانون مجازات اسلامی خواهد بود.

د) مقررات رقابت غیرمنصفانه

رفتار سارق علمی به شدت به رقابت غیرمنصفانه شباهت دارد و برخی از استناد به این نظام برای مقابله با سرقت علمی سخن گفته‌اند (Green, 2002: 205). رقابت غیرمنصفانه، تصرف غیرقانونی اعتبار، نام یا حسن شهرت یک شخص یا شرکت است؛ به طوری که این امر موجب اشتباه شدن با محصولات دیگری شود یا مردم را نسبت به مبدأ و منشأ گمراه کند و نمونه مهمی از شخصی است که تلاش می‌کند در رقابت پیروز شود، اما برای این کار بر دستاوردهای خود تکیه نکرده و به جای آن از دستاوردهای دیگران استفاده می‌کند (باقری و بابایی، ۱۳۹۰: ۸۹). یکی از اندیشمندان در این خصوص بیان می‌کند سارق با سرقت علمی، اثر خود را بهبود و ارتقا می‌دهد و این امر به فروش بیشتر اثر مبتنی بر سرقت منجر می‌شود. افزون‌بر اینکه اعتماد خریدار نیز مخدوش شده و وی اثر غیراصیلی را خریداری کرده است (Posner, 2007: 20-32). بنابراین می‌توان گفت سارق علمی نیز به گونه‌ای به رقابت غیرمنصفانه دست زده است که وی را مستحق ضمانت اجراهای مربوطه می‌کند. در خاتمه شایان ذکر است موضوع رقابت غیرمنصفانه در بند ۱ ماده ۱۰ مکرر کنوانسیون پاریس که ایران بدان ملحق شده نیز تصریح شده، از این رو اعمال نظام مذکور درباره سرقت علمی قابل بررسی است.

۱. حبس از دو ماه تا دو سال و یا شلاق تا ۷۴ ضربه.

ه) مقررات مسئولیت مدنی

به موجب ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارتي یا به هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد شده است، لطمه‌ای وارد کند که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود است. در خصوص سرقت علمی نیز اگر شخصی موجب ورود خسارت به مؤلف اثر اصلی شود، ایشان می‌تواند براساس مقررات مسئولیت مدنی خسارت خود را مطالبه کند. به‌طور مثال چنانچه عرضه و نشر مقاله مبتنی بر سرقت موجب شود، مجله از پذیرش مقاله اصلی خودداری کند و به این ترتیب سایر مجلات نیز به‌سبب عدم نوآوری از نشر مقاله جلوگیری کنند، احتمالاً با ضرری روبه‌رو هستیم که در اثر عمل سارق علمی ایجاد شده است. با وجود این اثبات عناصر سه‌گانه ضرر، فعل زیانبار و رابطه سببیت بین آنها برای دریافت خسارت ضروری است و مؤلف اثر اصلی باید بتواند اثبات کند که در نتیجه سرقت علمی به حقوق وی تعدی شده و وی متحمل زیان شده است (در بررسی کتابخانه‌ای و میدانی نمونه عملی داخلی یا خارجی برای این مورد یافت نشده است).

۴.۲. ضمانت اجرای انضباطی

این تخلفات معمولاً در کمیته‌های اخلاق پژوهشی مراکز آموزشی و تحقیقاتی رسیدگی می‌شود.^۱ از طرفی به موجب قانون مبارزه با تقلب، استفاده‌کنندگان از آثار متقلبانه ضمن سلب هر گونه امتیاز مادی یا معنوی مترتب بر آن و ملغی بودن هر گونه مدرک تحصیلی، پایه مرتبه علمی، رتبه یا عناوین مشابه علمی، به مجازات مقرر^۲ مانند انفصال از خدمت یا منع از تحصیل محکوم می‌شوند. مطالعات میدانی در خصوص پرونده‌های مطروحه در هیأت رسیدگی به تخلفات انتظامی اعضای هیأت علمی نشان می‌دهد در بیشتر موارد به اخطار و تذکر شفاهی بسنده شده است.^۳ در این باره حسن سابقه، اظهار ندامت و اقدامات جبرانی متهم سهم بسزایی

۱. در برخی از مقررات مربوطه سوءاستفاده از مالکیت معنوی یافته‌های پژوهشی نظری و عملی دیگری که قبلاً نتایج آنها منتشر یا به ثبت رسیده است، تخلف انتظامی تلقی شده است (بند ۱۸ ماده ۷ قانون مقررات انتظامی هیأت علمی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و تحقیقاتی مصوب ۱۳۶۴/۱۲/۲۲ مجلس شورای اسلامی).

۲. به‌طور مثال عضو هیأت علمی به یکی از مجازات‌های ردیف (۷) تا (۱۱) ماده ۸ قانون مقررات انتظامی هیأت علمی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و تحقیقاتی کشور مصوب ۲۲/۱۲/۱۳۶۴ و اصلاحات و الحاقات بعدی آن یا دانشجویان به یکی از مجازات‌های ردیف (ب - ۱) تا (ب - ۵) ماده ۷ آیین‌نامه انضباطی دانشجویان جمهوری اسلامی ایران مصوب جلسه ۳۵۸ مورخ ۱۴/۶/۱۳۷۴ شورای عالی انقلاب فرهنگی و اصلاحات و الحاقات بعدی آن محکوم می‌شود.

۳. رأی مورخ ۹۷/۲/۱ در خصوص اتهام تخلف از اجرای قوانین و مقررات دانشگاه عضو هیأت علمی پژوهشگاه ملی مهندسی ژنتیک صادره از هیأت بدوی انتظامی اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران.

در تیره و تخفیف مجازات دارند، به عبارت دیگر، اگرچه اصولاً در کدهای اخلاق پژوهش عنصر عمدی در ارتکاب سرقت علمی مهم نبوده، اما این امر در اینجا موجب کاهش مجازات شده است. با وجود این، پاره‌ای مجازات سنگین‌تر مانند انفصال موقت^۱ نیز مشاهده می‌شود.^۲

۳. پیشگیری از وقوع سرقت علمی

به‌طور کلی امروزه پیشگیری از وقوع سرقت علمی در بسیاری از دانشگاه‌ها از طریق استفاده از سامانه‌های همانندجو^۳ یا مشابهت‌یاب پیگیری می‌شود. در تبصره ۷ قانون مبارزه با تقلب نیز بر الزام دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی و پژوهشی به اعمال نظارت دقیق بر رعایت حقوق مالکیت فکری در آثار علمی و نیز ترویج فرهنگ احترام به حقوق مالکیت فکری از طریق گنجانیدن دروس ذی‌ربط و اصلاح سرفصل برنامه‌های درسی و برگزاری کارگاه‌های آموزشی تأکید شده است. همچنین به موجب بخشنامه وزارت محترم علوم، استاد راهنما در خصوص صحت و اصالت پایان‌نامه‌ها مسئول شناخته شده است^۴ که این امر می‌تواند به نظارت دقیق‌تر بر فرایند تهیه و تدوین و انتشار پژوهش‌ها منجر شود. در این زمینه برخی پژوهشگران پیشنهادها عملی را نیز ارائه کرده‌اند. بدین‌منظور استادان باید به‌صورت مستمر و آنلاین بر تحقیقات و تکالیف کلاسی دانشجویان نظارت داشته باشند، تا موضوعات تحقیقی و پایان‌نامه از مسائل غیرتکراری و چالش‌های روز مطرح شود و به‌صورت دوره‌ای از تحقیقات کلاسی امتحان گرفته شود^۵ (Dawes, 2018:1-7). در همه این موارد تلاش می‌شود با اقدامات آموزشی و نظارتی پیشین سرقت علمی کاهش پیدا کند؛ امری که به همت و صرف هزینه‌های مادی و معنوی نیازمند است.

۴. نتیجه

اگرچه بسیاری از افراد دانشگاهی سرقت علمی را مترادف نقض حقوق مالکیت فکری می‌دانند، تنها برخی از مصادیق سرقت علمی در قلمرو نقض حقوق مالکیت فکری قرار

۱. رأی مورخ ۹۷/۵/۱۳ در خصوص اتهام تخلف از اجرای قوانین و مقررات دانشگاه عضو هیأت علمی رشته تربیت بدنی دانشگاه تهران صادره از هیأت بدوی انتظامی اعضای هیأت علمی دانشگاه تهران.

۲. در این موارد بی‌توجهی به تذکر مقامات صالحه دانشگاه جهت اصلاح اوضاع، تکرار سرقت در قالب انتشار چند مقاله یا کتاب از اثر دیگری و نیز رد مقاله در مجلات بین‌المللی به‌منظور احراز سرقت علمی عاملی مؤثر بوده و موجب تشدید مجازات شده است. در کلیه موارد نیز اگر عضو هیأت علمی با عنایت به اثر مثبتی بر سرقت امتیازی را در ترفیع و ارتقا اخذ کرده این امتیاز کسر می‌شود.

3. <http://tikservice.irandoc.ac.ir/>.

۴. بخشنامه شماره ۷/۴۳۰۵ مورخ ۹۷/۳/۲ - نامه ۲/۷۴۶۴۰ مورخ ۹۷/۴/۱۰ وزارت علوم به دانشگاه‌ها.

۵. موضوعات تحقیق و امتحان در هر ترم تحصیلی تغییر کند.

سرقت علمی و ضمانت اجراهای مقابله با آن؛ با تأکیدی بر مسئله تعامل سرقت علمی و نظام حقوق... ۶۷۳

می‌گیرند. ثمره این بحث آن است که فقط بعضی از مصادیق سرقت علمی می‌توانند از ضمانت اجراهای نظام حقوق مالکیت فکری برخوردار شوند و سایر مصادیق به ضمانت اجراهای اداری منجر می‌شوند. با وجود این مطالعات میدانی نشان می‌دهد کمیته‌های انتظامی و حتی مراجع قضایی از اعمال مجازات سنگین در خصوص سرقت علمی خودداری می‌کنند. این امر ریسک ارتکاب را برای خاطی و سایرین کاهش می‌دهد و عملاً مجازات اعمال شده از قدرت بازدارندگی لازم برخوردار نیستند.

به‌طور کلی، سرقت علمی دارای دو عنصر کپی غیرمجاز و انتساب به خود است که فارغ از قصد مرتکب به‌عنوان یک تخلف دانشگاهی تلقی می‌شود. با وجود این، ابهام در مقررات درون دانشگاهی و کدهای اخلاق پژوهشی موجب می‌شود دانشگاهیان دقیقاً و به‌روشنی درباره موارد تخلف اطلاعی نداشته باشند؛ امری که در افزایش آمار سرقت علمی مؤثر بوده است. بنابراین نیاز به تدوین کد حقوقی جامع برای دانشگاه‌ها بسیار سازنده و مهم است. به‌منظور کاهش سرقت علمی و ارتقای کیفی تحقیقات علمی پیشنهاد می‌شود:

- اقدامات پیشگیرانه

اصلاح نظام آموزش و پژوهش در راستای کاهش یا حذف نظام مقاله‌نویسی به‌منظور ورود به مقطع تحصیلی بالاتر، ترفیع و ارتقای سالانه اعضای هیأت علمی، همچنین الزام به ارائه تحقیقات اصیل و جدید، آموزش نظام‌مند حقوق مالکیت فکری و اخلاق پژوهش به دانشجویان جدیدالورود و اعضای هیأت علمی تازه استخدام شده و نیز آموزش دقیق و کامل این موضوع در دروس سمینار و روش تحقیق دوره‌های تحصیلات تکمیلی.

- واکنش جدی در برابر سرقت علمی

اعلام رسمی سرقت‌های علمی شناسایی شده و اعمال ضمانت اجراهای مقتضی از سوی مجلات معتبر علمی، برخورد انضباطی قوی و اعمال مجازات سنگین‌تر از سوی کمیته‌های انضباطی به‌گونه‌ای که بازدارندگی مطلوبی را برای اعضای هیأت علمی و دانشجویان دیگر ایجاد کند.^۱

۱. در این زمینه توصیه می‌شود تخلف پژوهشی سرقت علمی به‌صراحت در کدهای اخلاق پژوهش دانشگاه‌ها پیش‌بینی و کپی‌برداری از ایده، افکار، عبارات و هر گونه بخش جزئی یا کلی اثر متعلق به دیگری از طریق نقل مستقیم، بازنویسی یا ترجمه در قالب اثری مربوطه به سارق، تخلف تلقی شود. همچنین به‌منظور اطمینان‌بخشی از اصالت و نوآوری تحقیقات علمی، خودسرقتی تخلف تلقی شده و این امر از ضمانت اجرای شایسته مانند حذف امتیاز مربوطه از ترفیع و ارتقای سالانه اعضای هیأت علمی برخوردار شود.

– اقدامات تقنینی

اگرچه اقدام قانونگذار در تصویب قانون پیشگیری و مبارزه با تقلب در تهیه آثار علمی آغاز مناسبی است، هیچ‌گاه کافی نیست. قانون مذکور به شدت غیرجامع است و فقط با هدف مبارزه با اجاره علمی که با قصد انتفاعی صورت می‌گیرد و ممکن است به سرقت علمی منجر شود، وضع شده است. بنابراین ضروری است به منظور مبارزه جدی‌تر با سرقت علمی، قانون مذکور اصلاح شده و اقسام اصلی و مهم سرقت علمی نیز به موضوعات این قانون اضافه شود یا در قالب قانونی مستقلی به این مهم تصریح شود.^۱

منابع**الف) فارسی**

۱. قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹.
۲. قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸.
۳. قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲.
۴. قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.
۵. قانون پیشگیری و مبارزه با تقلب در تهیه آثار علمی مصوب ۱۳۹۶.
۶. اترک، حسین (۱۳۹۷). «اخلاق در پژوهش: چستی خود علم‌ربایی»، *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال سیزدهم، ش ۲، ص ۱-۸.
۷. باقری، محمود؛ بابایی، زهرا (۱۳۹۰). «حمایت از علائم تجاری در برابر رقابت غیرمنصفانه»، *مجله حقوق خصوصی*، دوره هشتم، ش ۲، ص ۸۹-۱۰۲.
۸. باقری‌نیا، حسین (۱۳۹۶). *آزادی بیان و حقوق مالکیت فکری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق مالکیت فکری دانشگاه تهران به راهنمایی دکتر حسن جعفری تبار.
۹. بیگزاده، صفر؛ رسولی، بهروز (۱۳۹۵). «حق مالکیت بر پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشجویی از منظر حقوق مالکیت فکری (مطالعه تطبیقی)»، *فصلنامه مدیریت اطلاعات*، دوره ۲، ش ۳ و ۴، ص ۱۶۸-۱۴۴.
۱۰. زرکلام، ستار (۱۳۸۸). *حقوق مالکیت ادبی و هنری*، چ دوم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۱۱. حبیبیا، سعید (۱۳۹۱). «کاوشی در چالش‌های ناشی از آثار گمنام»، *فصلنامه حقوق پزشکی*، ویژه‌نامه حقوق مالکیت فکری ۱۳۹۱، ص ۱۸۶-۱۶۱.
۱۲. سهرابی، زهره؛ قاسم‌زاده، معصومه؛ صالحی، لیلی (۱۳۹۶). «روان‌سنجی مقیاس سنجش نگرش به سرقت علمی بر اساس الگوی رفتار برنامه‌ریزی‌شده در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی ایران»، *مجله توسعه آموزش در علوم پزشکی*، دوره ۱۰، ش ۲۸، زمستان ۹۶، ص ۶۴-۵۳.
۱۳. شاکری، زهرا؛ اسماعیلی‌یدکی، میثم (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی استثناء استفاده آموزشی در حقوق مالکیت ادبی و هنری»، *مجله دانش حقوق مدنی*، دوره ۶، ش ۱، ص ۱۹-۳۰.
۱۴. کمیته اخلاق پژوهش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (۱۳۹۰). *منشور اخلاق پژوهش*، چ اول، اهواز: انتشارات دانشگاه شهید چمران اهواز.

۱. افزون‌بر این، سامان‌دهی بحث پدیدآوردنگی آثار علمی به پژوهش ژرف علمی و اقدامات تقنینی دقیق نیاز دارد تا چالش‌های جدی در خصوص اختلافات استادان و دانشجویان مرتفع شود.

سرقت علمی و ضمانت اجراهای مقابله با آن: با تأکیدی بر مسئله تعامل سرقت علمی و نظام حقوق... ۶۷۵

۱۵. مغفوری، زینب (۱۳۸۹). *حمایت از نمودهای فرهنگ عامه (فولکلور) در حقوق مالکیت فکری*، ج اول، تهران: جنگل.
۱۶. کلمبه، کلود (۱۳۸۵). *اصول بنیادین حقوق مؤلف و حقوق مجاور در جهان*، ترجمه علیرضا محمدزاده وادقانی، ج اول، تهران: میزان.
۱۷. محمدزاده وادقانی، علیرضا (۱۳۹۶). *برگردان نو و برداشتی از مواد معاهده برن سند پاریس ۱۹۷۱ در حمایت از آثار ادبی و هنری و پیوست آن ویژه کشورهای در حال توسعه*، تهران: دفتر حقوقی و امور مالکیت معنوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۸. مرادی، شیما؛ جنوی، المیرا؛ کاظمی، حمید (۱۳۹۶). «مطالعه تطبیقی سوء رفتار علمی در جهان»، دوره بیست و هشتم، فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ش ۴، ص ۷۵-۹۴.
۱۹. ناصری، احمد؛ فتحی، معصومه (۱۳۹۷). «بررسی عوامل مؤثر بر گرایش دانشجویان ارشد حسابداری به سرقت علمی»، پژوهش‌های تجربی حسابداری، سال هفتم، ش ۲۸، ص ۱-۲۰.

(ب) خارجی

20. The Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, 1886.
21. Ashworth, Peter, Bannister (1997), *Guilty in whose eyes?*, University students perceptions of cheating and plagiarism in academic work and assessment. *Studies in Higher Education*, Vol.22, No.2, pp. 187-203, Philip & Thorne, Pauline.
22. Dawes, John (2018) , *Practical Prevention of Plagiarism for University Faculty & Management – 14 Tactics*, pp.1-7. Available at <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3209034> .
23. Green, Stuart P (2002).” Plagiarism, Norms, and the Limits of Theft Law: Some Observations on the Use of Criminal Sanctions in Enforcing Intellectual Property Rights”, *Hastings Law Journal* , Vol. 54, No. 1, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=315562> .
24. Jenkins, Sulaiman (2018), “Developing Plagiarism Policies in EFL Contexts: A Saudi Arabian Focus”, *Arab World English Journal (AWEJ)* Vol. 9. No. 3, pp.381-389, Available at <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3258840> .
25. Pinjaroenpan, Buaboun & Danvivath, Uthaiwan(2017), *Paraphrasing in English Academic Writing by Thai Graduate Students* (2017), *Global J. Bus. Soc. Sci. Revie*, Vol.5, No. 4, pp. 47-53 , Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3109272>
26. Posner, Richard A (2007), *The Little Book of Plagiarism*, Pantheon; 1st Edition.
27. Strömholm, Stig (1983), *Droit Moral: The International and Comparative Scene from a Scandinavian Viewpoint*, Stockholm Institute for Scandianvian Law .pp.217-253.
28. Wendy Sutherland Smith (2008), *Plagiarism: The Internet and Student Learning, Improving Academic integrity*, Routledge publications.